

KONU VE YÖNTEM BAKIMINDAN SABRİ ÜLGENER VE DİN SOSYOLOJİSİNE KATKILARI

Sefer YAVUZ*

Özet

Sabri Ülgener disiplinler arası ve bütüncü bir sosyal bilim anlayışına sahiptir. Önemli ölçüde Alman Sosyal Bilimler geleneği ve Alman Sosyoloji okulunda şekillenen, anlayıcı-yorumlayıcı yaklaşımı benimsemiştir. Wilhelm Dilthey, Werner Sombart ve Max Weber çizgisinde yer alır. Zihniyet çözümlenmesi başta olmak üzere çalışmalarında sosyoloji ve din sosyolojisinde sıklıkla kullanılan tipolojik yaklaşıma başvurmuştur. Genellikle çözümlenme devri Osmanlı toplumunu esas alarak sosyo-ekonomik analizlere ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Yaygın yaklaşımın aksine, anlam dünyasından yoksun ve mekanik karakterli analizlerin yetersizliğini tespit ederek, çözümlenmesini bu dar kalıpların dışına taşımıştır. Bunu yaparken, hem önemli bir ifade aracı hem de zihniyeti yansıtan unsurlar olarak gördüğü edebi ve dini eserlere, deyişlere, atasözlerine başvurmuştur. Ona göre din, zihniyet çözümlenmesinde anahtar bir olgudur. Sosyo-ekonomik davranışlar başta olmak üzere insanın her davranışı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Onun İslam ve Tasavvufa eğilmesinin bir sebebi bu kapsayıcı etki iken; ikinci sebep de, İslam'ın ve özellikle tasavvufun Max Weber'de hak ettiği şekilde ele alınmamış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Ülgener, Din Sosyolojisi, Zihniyet, İslam, Tasavvuf

SABRİ ÜLGENER AND HIS CONTRIBUTIONS TO SOCIOLOGY OF RELIGION IN TERMS OF SUBJECT AND METHOD

Abstract

Sabri Ülgener has an interdisciplinary and holistic understanding of social science. He has adopted the interpretive paradigm which is shaped in a significant way in the German social sciences and the German school of sociology. He is on the line of Wilhelm Dilthey, Werner Sombart and Max Weber. Ülgener applied typological approach frequently used in sociology and sociology of religion, in his works, especially in the analysis of mindset. It is understood that his studies mainly focus on socio-economic analysis on the period of regression Ottoman society. Contrary to the widespread approach, he determined the insufficiency of those analyzes that devoid of the semantic world and he carried his analyzes beyond those patterns. In doing so he applied to literary and religious works, sayings, proverbs, both as means of expression and as instruments reflecting mentality. According to him, religion is a key factor in mindset analysis. Religion has a decisive influence on man's every behavior, especially socio-economic behavior. This is the first reason for his Islamic and Sufi study; The second reason is the inadequate examination of Islam, especially Islamic Sufism in Max Weber works.

Keywords: Sabri Ülgener, Sociology of Religion, Mindset, Islam, Islamic sufism

Makalenin Dergiye Gönderildiği Tarih: 10.02.2017; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 05.05.2017

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim dalı öğretim üyesi, e-mail: seferyavuz@gmail.com

Giriş

Çalışmaları incelendiğinde Sabri F. Ülgener'in üzerinde durduğu temel konunun Çözülme Devri Osmanlı iktisat zihniyeti ve iktisat tarihi olduğu görülür. Osmanlı iktisadi sisteminin neden batılı anlamda bir kapitalist gelişmeye sahne olmadığını veya olamadığını çözümlenmeye çalışmıştır. Bu konuya eğilmesinin temelinde ise uzun bir dönem ülkeyi meşgul eden “mani-i terakki” meselesi yatar. Buna göre Osmanlı Devletinin geri kalış ve yıkılışının nedeni geleneksel İslam anlayışıdır.

Bu çerçevede çözülme devri insanının ahlak ve zihniyet dünyasını hedef alan Ülgener, bunu yaparken çağdaşı pek çok aydından farklı olarak, a-moral ve a-sosyal bir insan prototipi çizen, merkezinde “homo economicus”un¹ yer aldığı, ekonomik olguları sadece niceliksel verilerle açıklamaya çalışan, dolayısıyla tek yönlülükle malül klasik iktisat teorisinin mekanik yaklaşımını bir kenara bırakacaktır². Sosyo-ekonomik olguların sayı ve ölçüye yansımayan taraflarına ulaşmaya³ çalışarak kültürel, politik, tarihi, sosyal, edebi, dini, ekonomik... pek çok faktörü de tahlillerine dahil edecek; bu bağlamda çalışma, üretme, tüketme, esnaf psikolojisi ve ahlakı, gösteriş, mürit/müritlik, şeyhlik, saltanat, efendilik, ağalık... gibi pek çok ve çeşitli konuları irdeleyerek daha kapsayıcı ve açıklama kapasitesi yüksek bir yol tercih edecektir. Çünkü Ülgener'e göre, herhangi bir sosyal fiil veya davranışı, üstünde durmaya değer hale getiren, onun derindeki yorumlanabilir ve anlaşılabilir anlam boyutudur. Bu bağlamda bir sosyal fiilin manasının en doğru tahmin ve tahlili, onu, dışa yansıyan fiil, hareket veya tavır yanıyla gözlemek kadar, içteki öz ve mana tarafını anlamaya çalışmakla da çok yakından ilgilidir.⁴

Bu özgün yaklaşımından dolayı haklı olarak çalışmalarını iktisatçı kimliğinin ötesinde Türk-İslam kültür felsefesi⁵, psikoloji⁶, sosyoloji⁷ ve sosyal tarih⁸, hatta edebiyat sosyolojisi ve din sosyolojisi⁹ ile ilişkilendirilir.

- 1 “Homo economicus”: Yalnızca ekonomik çıkarlarla belirlenmiş insan... Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994, s. 96.
- 2 Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, İstanbul, 1998, s. 229.
- 3 Tefik Ertüzün, “Prof. Ülgener'in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 43, Sa. 1-4, İstanbul 1987, s. 22.
- 4 Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Ankara 1983, s. 18.
- 5 Orhan, Tuna, “Sabri Ülgener ve İki Eseri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan, C. 43, Sa. 1-2., İstanbul 1987, s. 5.
- 6 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 240
- 7 Ergün Yıldırım, “Serbest Piyasa Ahi Evranları: Anadolu'da Yükselen Yeni Kalkınma Ahlakı”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, Sa. 16, İstanbul, 2008, s. 133.
- 8 Abdülkadir Zorlu, “Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak”, *Muhafazakâr Düşünce*, C. 3, Sa. 9-10, Ankara 2006, s. 195.
- 9 Zeki Uyanık, İbrahim Akkaş, “Kenarda” Kalmış “Merkezi” Bir Düşünür Portresi: Sabri Ülgener”, *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sa. 3, Ardahan 2016, s. 53.

Bu çalışmada Sabri Ülgener'in çalışmalarından yola çıkarak, ele aldığı konu ve yöntemi itibariyle din sosyolojisi literatürüne yaptığı katkı ele alınacaktır.

1. Sosyal Bilimler Geleneği ve Sabri Ülgener

Hem konusu hem de tercih ettiği metodolojik yaklaşım nedeniyle Max Weber'in ampirik tezinden yararlanan, bunun yanı sıra kaçınılmaz olarak onun kavramlarından da büyük oranda etkilenen Ülgener, ilk bakışta ve yaygın olarak Weber'in Osmanlı-Türk tarihi içerisindeki takipçisi ve temsilcisi olarak nitelendirilmiştir.¹⁰ Bu nitelendirme büyük oranda isabetli olmakla birlikte Ülgener'in Weberyen yaklaşım içerisine hapsedilmeyecek kadar disiplinler arası ve bütüncü bir sosyal bilim anlayışına sahip olduğu da belirtilmelidir. Çünkü Ülgener, coğrafyadan, edebiyata, dil ve anlamdan, din, ahlak, siyaset ve ekonomiye uzanan pek çok sosyal bilimsel veriyi dikkate alarak analizler yapmıştır. Onun bütüncü yaklaşımı Marcel Mauss'un "bütünsel toplumsal olgu" kavramıyla ve Fransız Annales Okulu'yla ilişkilendirilmektedir.¹¹ İkinci olarak Werner Sombart'ın zihniyet ve kapitalizmin gelişme aşamalarıyla ilgili fikirleri¹², Henri Pirenne'nin ortaçağın oluşumu ve kapitalizmin ortaya çıkışı konusundaki tezleri, İbn-i Haldun, Ahmet Cevdet Paşa ve Mevlana'nın tarih felsefesi ve toplum anlayışı, Onun düşüncelerinde izleri tespit edilebilecek başlıcalarıdır.¹³

Şüphesiz bunlar dışında pek çok düşünce ve şahsiyetle de ilişkilendirilebilecek olan Ülgener, ana teması ekonomik analizlerde ihmal edilmiş olan "insanı" çepeçevre kuşatarak analize dâhil etmek olan yaklaşımıyla, büyük oranda Alman Sosyal Bilimler Geleneği içinde kendine yer bulmuş, bu çerçevede belirgin olarak Wilhelm Dilthey, Werner Sombart ve Max Weber çizgisinde yer almıştır. Kültürün, hâkim hayat felsefesinin, değer ölçülerinin ve düşünme tarzının önemine vurgu yapan¹⁴, kökleri Dilthey'e kadar uzanan bu yaklaşım, özetle, tarihsel bilginin eleştirisi ve göreceliği, bütün değerlerin tarihsel nitelikli olması, oluşun mutlak kabul edilmesi, gerçeğin göreceli olması ve insan felsefesine dayanmaktaydı.¹⁵

10 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 299.

11 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Uğur, Aydın, "XIX. Yüz Yıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener", *Toplum ve Bilim*, Sa. 23, İstanbul 1983, s. 127-132.

12 Ülgener, Werner Sombart'ın bu ekole önemli katkılar yaptığını belirtir. Ona göre Sombart, sadece veri toplamaktan ibaret olan çalışma tarzını bir adım öteye taşıyarak söz konusu verilerin tahlilini sağlamış ve tarih çalışmalarının teorik açıklamalarla birleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sabri Ülgener, "İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, Sa. 1-2, İstanbul 1942, s. 99

13 Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak", s. 182. İlginçtir ki Weber'in de patrimoniyel toplum değerlendirmesi ve karizmatik lider yorumlarında ünlü tarihçi İbn Haldun'dan etkilendiğini iddia eden görüşler vardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Bünyamin Duran, *İslam Topluluklarında Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler*, İstanbul 1994, s. 24.

14 Tuna, "Sabri Ülgener ve İki Eseri", s. 1-2.

15 Kadir Koçdemir, "İlmiyle Âlim İrfanyı Arif Ülgener", *Türkiye Günlüğü*, Sa. 51, Ankara 1998, s. 110.

Bu okul üzerinde daha fazla durmadan zincirin son halkalarından olup Ülgener üzerinde önemli etkisi olmuş Max Weber'e dikkat çekmek yerinde olur. Sabri Ülgener'in Weber'le tanışması 1940 yılında yayınlanan 'İçtimaiyata Başlangıç' adlı kitap tanıtma yazısıyla başlamış olsa gerektir.¹⁶ Ancak asıl önemli karşılaşma 1941 yılında İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanmış olan "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri" adlı makalesiyle gerçekleşir.¹⁷ Burada ideal tip teorisi, rasyonalizm ilkesi ve yer yer zihniyet meselesine değinilmesinin yanı sıra ağırlık noktasını Werner Sombart'ın görüşleri oluşturmaktadır.¹⁸ Böylece Ülgener önce Sombart'la tanışacak ardından Weber'e ulaşacaktır.

Ülgener'in, Weber'in takipçisi ve temsilcisi kabul edilmesi sadece onun Weber metodolojisini benimsemiş olması ile açıklanamaz. Bunun dışında iki bilim adamı arasında başka benzerlikler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır;

Max Weber'in hukuk tahsili yaptığı daha sonra ilgisini iktisat ve iktisat teorisine yönelttiği¹⁹, Ülgener'in de hukuk tahsili yaptığı ve akademisyenliğinin ilk yıllarından itibaren hukuk ve tarihle ilgilendiği görülmektedir.²⁰

Weber, Marx'a duyduğu hayranlığa rağmen Marxizme karşı olmuş²¹; aynı şekilde Ülgener de Marx'a duyduğu hayranlığı gizlememiş ancak diğer taraftan yandaşlarını da tasvip etmemiştir.²²

Weber, çalışmalarında konu olarak doğrudan dini almamış; dinin toplum, devlet ve ekonomi gibi diğer sosyal kurumlarla karşılıklı etkileşimini araştırmış; Ülgener'de bu çizgide İslam'ın ve İslam tasavvufunun izlerini ekonomik düzlemde incelemiştir.²³

Weber, çağının siyasi olaylarına ilgi duymuş, politikayla etkin biçimde ilgilenmiş bilim-politika ilişkisiyle ilgili yazılar kaleme almıştır.²⁴ Ülgener ise bir bilim adamının siyasetle aktif olarak ilgilenmesini tasvip etmemiş, siyasi konularda hiçbir yazı yazmamış fakat aktif siyaseti bireysel olarak dikkatli

16 Adı geçen kitap tanıtma yazısı için bkz. G. Kessler, "İçtimaiyata Başlangıç", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.1, Sa. 2, İstanbul 1940, s. 277-283.

17 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sabri Ülgener, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, Sa. 3-4, İstanbul 1940-41, ss. 351-380.

18 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sabri Ülgener, "İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, Sa. 1-2 İstanbul 1941.

19 Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Hendar, İstanbul 1994, s. 396.

20 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 52.

21 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Haz. H. H.Gerth-C. Wrights Mills, Çev. Taha Parla, İstanbul 1998, s. 91.

22 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 253.

23 Sabri Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, 1981, s. 14.

24 Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 57.

bir şekilde takip etmekten de geri durmamıştır.²⁵ Weber 19. asrın 'ansiklopedik bilim adamı' geleneğinin temsilcilerinden olup, çok geniş bir alanda tarihi çalışmalarda bulunmuş²⁶, Ülgener de, iktisat dışında Osmanlı-Türk tarihini ele almış, ayrıca İslam fıkına dair kaynakları da beceriyle kullanmıştır.²⁷ Weber, milliyetçi, fakat dindar olmayan bir kişiliğe sahip, buna rağmen değerlerin ve inançların insan davranışı üzerindeki etkisini bilimsel olarak anlama çabası içinde birisidir. Ülgener'in Weber'e bu iki yön itibariyle de benzerlik gösterdiği söylenebilir. O, dede ve babası münasebetiyle dini-tasavvufi geleneğe yabancı kalmamış²⁸, bütün tarikatlara saygı duymuş, buna rağmen dini-mistik duygularla açıldığı din sosyolojisi ile ilgili çalışmalarında bilimsel objektiflikten ödün vermemiştir.²⁹

Bilimsel çalışmalarıyla ilgili olarak Weber-Ülgener arasındaki ortak noktalar da şunlardır: Weber dinsel davranışların ekonomik davranışları etkilediği fikrinden yola çıkarak bu iki kurum arasındaki ilişkiye dikkat çekmişti³⁰, Ülgener'de aynı konu üzerinde durmuştur.³¹ Ancak Ülgener'in yaklaşımı daha çok karşılıklı etkileşimi esas alır. Bunun üzerinde ilerleyen sayfalarda duracağız. Hem Weber ve hem de Ülgener üst yapısal değerlerin ve ilişkilerin kalkınmanın motor gücünü oluşturdukları konusunda hem fikirdirler.³²

Ülgener, "ideal tip" kavramını Weber'den alıp kullanmasına rağmen zaman zaman bu konuyla ilgili olarak eleştirel yaklaşımdan da çekinmemiştir. Weber metodolojisine göre 'ideal tip' tarihi kültürel verilerin heterojen unsurlarından ayıklanıp, içyapılarında en fazla tutarlı olan yanlarına ağırlık verilerek oluşturulur. Daha sonra incelenen olay bu 'ideal tip' yardımıyla anlaşılma çabasıdır. Üçüncü aşamada ise idealize edilmiş olan söz konusu veriler elden geldiğince realiteye yaklaştırılmalıdır. Aksi halde yapılan değerlendirme sağlıklı olmayacaktır. İşte Ülgener'e göre Weber, din ve kültür konularında söz konusu metodun üçüncü kısmını uygulamamış, ideal tipleri gerçeğin kendisiymiş gibi görmüş ve göstermiştir.³³ Weber, rasyonaliteyi kapitalizmi ortaya çıkaran zihin olarak yorumlamıştır, Ülgener de rasyonaliteyi, çalışmalarında bu anlamda kullanır.

25 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 223-224, 253.

26 Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, Çev. Tahir Çağatay, Ankara 1968, s. 174.

27 Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984., s. 126-128, 134-136 vd.

28 Ülgener, son dönem Uşşaki şeyhlerinden İsmail Necati Efendi'nin baba tarafından torunu olup, Fatma Sultan Cami Dergâhı şeyh meşrutasında dünyaya gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 31-37.

29 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s.256.

30 Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 367.

31 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, 19.

32 Yıldırım, "Serbest Piyasa Ahi Evranları: Anadolu'da Yükselen Yeni Kalkınma Ahlakı", s. 133.

33 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 49, 50.

Son olarak Weber gibi tarihi malzemeyi yorumlarken sosyoloji ve tarihin sınırlarına karşı son derece titiz davranan Ülgener'in, bunların dışında, arşiv kayıtlarından çok belli bir zaman dilimine damgasını vurmuş kaynaklardan yararlanma; parayı daha çok şan, şöhret, makam ve prestiji kolaylaştıran bir vasıta olarak algılama; ticari hayatta ortaklık ve birleşmelerin tabii şartlarından etkilenmesi; pre-kapitalist iktisat düzeninin aynı zamanda bir soyguncu ve rant kapitalizmi olduğu; fakat bunun yanı sıra pre-kapitalist dünyanın insanında iktisadi gelişmeyi ateşleyecek kadar -az da olsa- kazanç hevesinin mevcut bulunduğu gibi konularda Max Weber'le benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁴

Ülgener'in bilimsel hayatında önemli bir yere sahip olan Weber'in felsefi temelini Kant'a ve Yeni Kantçı'lara kadar geriye götürülebileceği anlaşılmaktadır. Çünkü O, bilgi teorisi konusunda bazı 19. yüzyıl kaba 'maddecî' görüşleri kabul etmez. Değerlere büyük önem verir.³⁵ Diğer taraftan Weber, ce-maat-toplum ya da devlet-sivil toplum dikotomisiyle³⁶ ünlü Alman düşünürü Hegel'le de ilişkilendirilmektedir. Hegel'in devlet-sivil toplum ayrımı, Ferdinand Tönnies'den Georg Simmel'e ve Weber'e kadar Alman sosyolojisinin evrimci yaklaşımı üzerinde önemli etkiler göstermiştir.³⁷ Bu evrimci çizgi, Weber'in düşüncesindeki temel ayrımları teşkil eden ideal tiplerin oluşturulmasında önemli bir noktadır. Alman Sosyal Bilimler Geleneğiyle ilgili daha ileri açıklamaları başka çalışmalara bırakıp Ülgener'in düşün dünyasında önemli bir yeri olan Weber'in en önemli eseri "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı çalışmasına dönelim. Adından da anlaşılacağı üzere Protestanlık merkezli bir yaklaşım içeren bu eserin ilk kısmı 1904'te yayınlanmış dilimize ancak 1986'da kazandırılmıştır. Din Sosyolojisi literatürünün klasiklerinden kabul edilen bu çalışma ve içerdiği fikirler zaman zaman eleştirilmekle³⁸ birlikte pek çok çalışmaya da ilham kaynağı teşkil etmiştir³⁹. Bu çalışmanın Sabri Ülgener'deki yansımaları olarak önemli çalışmalarından biri olan İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası isimli kitap gösterilmektedir.⁴⁰

34 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 257.

35 Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 10.

36 Ayrıntılı bilgi için bakınız, G.W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev.; Cenap Karakaya, İstanbul 1991, s. 144-145 ve diğerleri.

37 J. Freund, "Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi", T. Bottomore ve R. Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi I*, Hazırlayan Mete Tunçay ve Aydın Uğur, İstanbul, 2006, s. 227.

38 Bu itirazlardan biri de Weber'in yaklaşımı ve benzer değerlendirmeleri Hıristiyan din hayatını sivil ve çağdaş bir hale getirmek için manastırdan dışarı çıkarma gayretleri olarak görülmesidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Jonh Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev.; Erol Güngör, İstanbul 1980, s. 134.

39 İlham kaynağı olduğu çalışmalardan biri Robert N. Bellah'ın Tokugawa Religion: The Cultural Roots of Modern Japan isimli çalışmasıdır. Bellah, bu çalışmada Weber'in Protestan Ahlakına paralellik arz ettiğini düşünerek, 20. yüzyılın başlarında sanayi kapitalizmi açısından başarılı bir gelişme gösteren Japonya'yı ve Japon dini ahlakını ele alır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion The Cultural Roots of Modern Japan*, New York and London, 1985.

40 Münir Koştaş, "19. Yüzyıl İdealist Felsefe Akımı ve Weberci Görüş", *Felsefe Dünyası*, Sa. 11, 1994, s. 34., Orhan Türkdoğan, *İşçi Kültürünün Yükselişi*, İstanbul, 1998, s. 128., Metinde

Weber bilindiği gibi bu eserinde dünyevi asketik Protestanlığın, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıktığını, tüketimi özellikle lüks tüketimi sınırladığını, kazancı, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtardığını, kazanç uğraşısının zincirlerini kırıp onu yalnız meşru hale getirmekle kalmadığını ayrıca doğrudan doğruya tanrının isteği olarak yeniden yorumladığını belirtir. Ayrıca bedensel zevklere ve dünyevi mallara olan bağımlılığa karşı verilen savaşla, rasyonel kazanç için verilen mücadeleyi birbirinden ayırarak, mülkün rasyonel olmayan kullanımına karşı çıkıldığını iddia eder.⁴¹ Ona göre Asketik Protestanlık yukarıda ifade edilen nitelikler doğrultusunda toplumun ilgili tutumlarını şekillendirmiş ve sonuç olarak da başta ekonomik gelişme olmak üzere bilimsel ve teknolojik gelişmeye zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Weber'in sorduğu temel soru, amacı mümkün olduğu kadar fazla kâr yapmak olarak özetlenebilecek, işin ve üretimin akılcı örgütlenmesini sağlayabilmiş işletmelerin varlığıyla tanımlanan toplum tipinin yani kapitalist toplumun neden başka bir yerde değil de Batı'da ortaya çıktığıdır. Neticede Weber, Protestanlığın belirli bir yorumunun kapitalist rejimin yani kapitalizmin oluşumunu kolaylaştıran bazı güdülenmeler yaratmış olduğu⁴² sonucuna varacaktır. Bu iddiasını ispat etmek için dünyanın dört büyük dinini; Hristiyanlık, Yahudilik, İslam⁴³ ve Budizm'i⁴⁴ inceler

2. Ülgener'in Çalışmalarında Metot

Ülgener her ne kadar Alman sosyal bilimler geleneği içinde, Wilhelm Dilthey, Werner Sombart ve Max Weber çizgisinde ortaya çıkan "anlamacı ve yorumlayıcı" metodu benimseyerek çalışmalarına yön verse de, bu yöntemi, sıkı sıkıya bağlı kalınması, hiçbir zaman sınırları aşılmaması gereken, bir yol olarak da görmemiştir. Örneğin zihniyetle maddi dünya arasındaki ilişkiye tek taraflı bir ilişki gözüyle bakmamış, aksine hem Weber'in yaptığı gibi zihniyetin maddi dünya üzerinde bıraktığı etkiyi ele almış, hem de Onu aşarak maddi dünyanın zihniyet üzerindeki etkisini hesaba katarak ikisi arasında karşılıklı bir etkileşimi esas almıştır.⁴⁵

Yine bu çerçevede değerlendirilebilecek bir başka farklılık da Onun pozitif sosyal bilimlerdeki düşünceleriyle en fazla örtüşen Weber'in yaklaşımının

adı geçen eserin Sabri Ülgener'in doktora çalışması olduğunu "İktisadi İnhitât Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri" adı altında ilk defa 1951'de basıldığını hatırlatalım.

41 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 2. Baskı, Çev., Zeynep Gürata, Ankara, 1999, s. 145,147 ve diğerleri.

42 Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s 372.

43 Weber'e göre İslam, kadınlar, lüks ve mülkiyet gibi konularda tamamen hazcı (hedonist) bir ruhu kabul eder, akılcı ve formel hukuk, özerk şehirler, şehirli sınıf ve politik istikrar İslam'da yoktur, genel olarak prebendel feodalizm ve patrimonyal bürokrasi hakim olduğundan kapitalizmin ön koşulları bu ülkelerde oluşma fırsatı bulamamıştır... konuyla ilgili olarak bakınız; Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay,, Ankara, 1997, s. 36-38.

44 Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 340.

45 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ülgener *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, 11.

rehberliğini benimsemekle birlikte ve fakat çalışmalarında hareket noktası olarak yöneldiği, Osmanlı-Türk toplumunun kendine özgü çeşitli yapılar barındırdığının da bilincinde olarak tahliller yapmasıdır. Örneğin Weber, Protestan ahlaki çözümlemesinde bireyselliği ve rasyonelliği vurgulayarak iktisadi kalkınmayı bununla ilişkilendirmesine karşılık Ülgener, tahlillerinde dayanışma ve cengâverliğe dikkat çekerek İslam'da biri diğeri için var olan, birbirinin içine geçmiş ve son derece dengeli iki insani boyuttan bahseder. Ona göre bu model içerisinde birey kazanmaya teşvik edilirken başıboş da bırakılmamıştır. Çalışma ve kazanç yanı ile piyasa göstergelerine, harcama ve tüketim yanı ile de bölüşüme dayalı, toplumsal dayanışmayı pekiştirmeye yönelik bir yapı içindedir.⁴⁶

Ayrıca Ülgener Weber'den farklı olarak zihniyet ilişkilerini ve iktisadi faaliyetleri mal, servet ve çalışma, çevre ve zaman bağlantıları içinde değerlendirir. Çevre ilişkileri, komşuluktan en uzak kentler ve ülkeler bağlamında geniş bir alanla birlikte ele alınır. Ekonomik faaliyet bağlamında mübadele ilişkileri önemlidir. Zamanı sadece üretime ve paraya dönüşüm demek olan meslek bağlantısı içinde ele almamış, daha uzun sürede servetin ve kıt kaynakların bugüne ve geleceğe bölüşürülmesi düzleminde geniş çerçevede, gelecek kaygısı ve servet birikimi noktasında ele almıştır.⁴⁷

Diğer taraftan, ele aldığı konunun bütünlüğüne zarar vermemek için davranışın arka planındaki anlam ve zihniyet dünyasını da hesaba kattığından, ölçülebilirlik esasına dayalı, sadece nesnel dünyayı hesaba katan pozitivist metodun yanı sıra anlayıcı-yorumlayıcı metodu da dikkate alarak, yaygın görüşün aksine, her ikisinin birlikte kullanılabileceğini çalışmalarında bizzat göstermiştir. Bu nedenle çalışmalarında alan araştırmalarına ve anketlere dayalı formel-ampirik sosyolojiye değil; daha ziyade insan-merkezli, anlamaya dayalı tarihi ampirisizme⁴⁸ yakın olduğunu görmekteyiz. Nitekim Ülgener, iktisat biliminin tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi aynı yöntemleri izlemekle kendi konusunu soyutlayacağını ileri sürmüştür. Çünkü ona göre iktisadi hayat, alelade bir emtia yığını değildir⁴⁹. Bilakis iktisadi davranış da dâhil her tür davranış özünde iki boyut barındırır. İlk olarak dışa yansıyan, ölçülebilir, pozitivist yaklaşımın konu edindiği eylem boyutu; ikincisi ve daha da önemlisi ise o davranışın arka planında yer alan nesnel olarak dışa yansımayan anlam boyutudur. İşte Ülgener'e göre, herhangi bir sosyal fiil veya davranışı, üstünde durmaya değer hale getiren de, onun bu derindeki yorumlanabilir ve anlaşılabilir anlam boyutudur. Bu bağlamda bir sosyal fiilin manasının en doğru tahmin ve tahlili, onu, dışa yansıyan fiil, hareket veya tavırlarıyla

46 Ülgener bu konuda Maide/65 ve Necm/40 ayetlerine dikkat çekmektedir. Bkz. Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 69.

47 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, 30.

48 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 240.

49 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 3-4.

gözlemek kadar, içteki öz ve mana tarafını anlamaya çalışmakla çok yakından ilgilidir.⁵⁰

Böylece Ülgener, iktisat biliminin insan-madde ilişkisini esas alan açıklama biçimi yerine, somut olgular karşısında insan-insan ilişkisine yönelmeyi daha gerçekçi bulmuş⁵¹; sosyal dokuyu dikkate almak ve ona nüfuz etmeyi en önemli bileşen olarak gördüğünden, toplumsal, kültürel, davranışsal, moral ve zihinsel boyutlarıyla “insana”⁵² dikkatleri çekmiştir.

Kendi ifadesiyle geldiği noktada Ülgener, “dıştan görüldüğü kadarıyla deşil his ve istekleri, değer ve tercih ölçüleri ile gerçek ve dolu insanın” peşindedir.⁵³

3. Dikotomik/Tipolojik Yaklaşım ve Ülgener

Ülgener’in çalışmalarında dikotomik analiz biçiminin varlığı yadsınmamalıdır.⁵⁴ Çünkü Hegel’le birlikte başlayan süreçte gelenek içindeki pek çok düşünürün benimsediği bu analiz biçimi, evrimci gelişme teorisinin de temelini teşkil etmiştir.⁵⁵ Aynı zamanda özellikle Weber’in sosyolojiye kazandırdığı ve Ülgener’de sıkça rastladığımız tipolojik yaklaşımın⁵⁶ temelinde de bu analiz biçimi yatmaktadır.

Ülgener “özellikle din ve kültür konularında ideal tipleri gerçeğin birebir kendisiymiş gibi görüp gösterdiği” için Weber’in tipolojik yaklaşımı uygulama konusunda hata yaptığını ileri sürmüştür.⁵⁷ Bu eleştiriyile birlikte kendisi de sıklıkla ideal tiplere başvurmaktadır. Onun çalışmalarında öne çıkan tipolojilerden biri, mistik/zühdi insan ve asketik/riyazi insan olmak üzere iki ideal tipten meydana gelen insan tipolojisidir. Bu iki farklı insan tipi dünyevi alanda dinsel etkilerle oluşmuş iki farklı paradigmayı temsil eder. Mistik, dünya ile yüz yüze mücadeleyi tamamen gereksiz görüp bu doğrultuda dünyadan mutlak bir kaçış içerisinde ve içine kapanık -tabir caizse- kendi kabuğuna çekilmiş, yegâne kurtuluş ve selamet yolu olarak pasif bir teslimiyeti benimsemiştir. Dünyayı olduğu gibi iyilikleri ve kötülükleriyle kabul etmekte, Tanrı’yı her şeyin üstünde yetkin bir güç ve kudret sahibi, her eylemini ise yerinde ve doğru, aynı zamanda yapılabileceğın en iyisi ola-

50 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmeler*, s. 18.

51 Sayar, *Bir İktisatçı'nın Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 369.

52 Tevfik Ertüzün, “Prof. Ülgener’in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı”, s. 19.

53 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, s. 22-28

54 Hegel'den Weber'e kadar bu okula mensup pek çok düşünürde tipolojik ve dikotomik yaklaşıma rastlanır. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 144-145.

55 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Freund, “Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi”, s. 225-273.

56 Tipolojik yaklaşımla ilgili olarak bakınız; Sefer Yavuz, “Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun İle Farabî'nin Toplum Görüşleri Üzerine, *Dini Araştırmalar*, C. 17, Sa.44, Ankara 2014, s. 95-120.

57 Ayrıntılı bilgi için bkz; Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 49, 50.

rak görüp kesinlikle sorgulamaz. Mistiğe göre kulun yapması gereken ya da yapabileceği en iyi şey, içe dönük bir huzur ve murakabe halinde, olup biteni -müdahale etmeden- sadece seyretmektir. Ekonomik faaliyet açısından bakılırsa mistik tipte kazanma ve zenginleşme hevesi yoktur⁵⁸, birey bol ve konforlu yaşamın tattıracağı zevkin yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele etmekten ve telaştan da hoşlanmayan, yolunu tayinde gelenek ve göreneklere bağlı, dışarıya kapalı, Ülgener'in deyimiyle, "işinde ve hesabında götürü" bir insandır. Çünkü götürü hesap ahlaki boyutta kanaatkârlığın ve tok gönüllülüğün bir işareti sayılmıştır. Kılı kırk yarar bir insan tiplemesi etik açıdan hiçbir zaman uygun kabul edilmemiş, hesap ve sayı işlerini Ülgener'in ifadesiyle "hafif tarafından alvermek" daha uygun görülmüştür. Bazı hesaplar tutulmuş olsa bile -ki tutulmuştur- bunlar Ülgener'e göre verimlilik kaygısıyla değil; daha ziyade Lonca gibi bazı kuruluşlara ibraz edilmek üzere tutulmuş hesaplardır.⁵⁹

Diğer taraftan bir asketik veya riyazetçi için ise dünya, görmezlikten gelinebilecek, yokluk âlemi olarak tanımlanan bir âlemden ziyade, bütün iyi yanları ve kötü yanları ile bütün olumsuzlukları ile bireyin nefis terbiyesi gibi özel çabaları vasıtasıyla alt edebileceği hasım bir kuvvettir. Dolayısıyla bir riyazetçi kurtuluşu, -ister negatif ister pozitif olsun- her zaman dünyaya karşı bir eylem ve mücadelede görür. Bu nedenle dünyevî her türlü iş ve faaliyet günahları ve sevaplarıyla; doğru ve yanlışlarıyla, olumlu yanları ve olumsuzluklarıyla göğüslenmelidir, her zaman doğru ve iyi işlerle meşgul olma çabası içinde olunmalıdır. Çünkü bireyde bulunan güç ve kudret, Tanrı'nın mutlak kudretinden bir parça ya da onun bir tür yansımasıdır. Bireye düşen görev ise bu anlamlı gücü köreltecek her türlü eylemden uzak kalarak onu gizlemek; aksine açıklamak ve başta ibadet ve uygulamalar olmak üzere Tanrı'nın hoşnut kalacağı her türlü iyi işlerde bedeni yormaktır.⁶⁰

Buna göre riyazete dayalı dinlerde ve bu dinleri benimseyen toplumlarda zirveyi oluşturan elit tabakanın dünyaya ve dünya işlerine karşı olan tutumu ile zühdün karakterize ettiği dinlerdeki ve bu dinleri benimseyen toplumlardaki bireylerin dünya işlerine ve dünyaya bakışları farklılık göstermektedir. Zühtte bulunan dünyaya karşı yoğun ilgisizlik ve dünyadan kaçış, riyazette yerini içinde yaşadığı dünyaya karşı bire bir karşılıklı bir mücadele hatta hesaplaşmaya ve mümkün olduğu kadar dünyayı şekillendirmeye bırakır. Dolayısıyla dünya ile bire bir mücadele ve hatta hesaplaşmanın söz konusu olduğu riyazette ve riyazetin din bağlamında oluşturulan yorumunda, bireyin yaratılıştan getirdiği bir takım ham ve kaba tutum ve davranış kodlarını

58 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, 50.

59 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 204, 206.

60 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 33-34. Ayrıca bakınız; Sefer Yavuz, Sabri Ülgener'de "Din-İktisat Ahlakı" ilişkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2002.

törpülemek; onları değiştirmek hatta yeniden oluşturmak ve yeni şekillere sokmak amaçlanır. Bu bağlamda örneğin, birey, riyazette, günlük yaşayışını ve işlerini belli bir plân ve programla kayıt altına almakta; bu planlı ve programlı eylemler de düzenli bir yaşama ve çalışma hayatının yanı sıra rasyonel bir örgütlenmeyi de beraberinde getirmektedir. Bu anlamda; Ülgener'in ifadesiyle "...zühd nefsi dünya hazlarından mahrum etmek manasında negatif; riyazet ise nefse şu veya bu yönde düzenli bir fiil ve hareketi yüklemek bakımından, pozitif bir davranış adıdır."⁶¹

Bu iki farklı iktisadi anlayıştan rasyonel bir tablo çizen birinci grup, daha çok Batı'da ortaya çıkmış olup temelinde kazanç, kâr, sanat ve zanaatın reform hareketleriyle yüceltilmesi vardır. İkinci anlayış ise daha çok Doğuyu ve Ülgener'in çalışmalarında çözülme devri Osmanlı toplumunu temsil eder. Burada kazanç, kâr, sanat ve zanaatkâra karşı tam tersi bir tavır sergilenmiş, hatta bunlar veya bunlarla meşgul olanlar hakir görülmüştür.⁶² Ticaret ve kazanma da her zaman ve her yerde kibir, azamet ve gösterişle beraber yürümüştü; kazanmak için değil, büyükmek şeref ve izzet sahibi olmak için ticarete meyledilmiştir. Övünme, görünüş ve gösteriş amaçlanmıştır.⁶³ Ayrıca bu dönemde toplum, mizaç ve karakter yapısı itibarıyla tüketime de son derece yatkın bir eğilime sahiptir. Çözülme devri insanı gücünün yettiği yere kadar bol yaşamayı, hesaplı ve temkinli hareket etmenin önüne geçirmiştir. Hatta Ülgener, bu bağlamda "bir lokma bir hırka" düşüncesinde ısrarlı olanların bile en yakın ve mahrem çevreleriyle baş başa kaldıkları an bu düşünceyi unuttuklarını belirtir.⁶⁴

Mistik ve riyazi insan tiplerinden meydana gelen bu tipolojiden başka, onun çalışmalarının muhtelif yerlerine serpiştirilmiş başka tipolojilerden de bahsedilebilir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz bu tipolojilerden bazıları; batını/ibahi tasavvuf ve Melamilik; iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti; mistik dinler ve asketik dinler ayrımıdır. Yine Ülgener'in toplumsal yapı analizlerinde "tavan ve taban" olmak üzere ikili bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

4. Ülgener'in Yaklaşımında Sanat ve Edebiyat Ürünleri

Ülgenere göre, sanat ve edebiyat ürünlerinin araştırmalarda iki türlü önemi mevcuttur. İlk olarak sanat ve edebiyat ürünleri şekillendirici etkileriyle bir zihniyetin oluşmasına sebep teşkil ederler⁶⁵; yani Ülgener'e göre sanat eserleri muhtevalarındaki inandırıcılık ve renklilikle muayyen bir tavır ve davranışı belki başka bir aracın başarabileceğinden kat kat daha iyi bi-

61 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 38-39.

62 Orhan Türkdoğan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, İstanbul, 1985, s.34.

63 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, s. 199.

64 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 95.

65 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, s. 4.

linçaltına yerleştirmekte, hatta onları kolektif görüş durumuna getirmekte oldukça etkilidirler.⁶⁶ İkinci olarak ise sanat ve edebiyat ürünleri tasvir edici ve tanıtıcı yanlarıyla, bir ifade aracı olma niteliği taşıyıcılarıyla, zihniyetin yansıtılmasında kullanılan önemli vasıtalarlardır.⁶⁷ Bu iki etkiyi birbirinden net olarak ayırmak mümkün olmamakla birlikte, inkâr etmek de mümkün değildir.

Örneğin Ülgener bir makalesinde Divan Edebiyatı şairi Nâbi'nin "Kendi vücuduna bile kıymazdı mâlî halk, Kasd-ı nümâyîş-i şeref-ü şevket olmasa!"⁶⁸ dizelerini dikkatlere sunarak çözülme devri Osmanlı-Türk toplumunda var olan ve günümüz toplumuna da teşmil edilebilecek gösterişçi tüketim alışkanlığına işaret etmektedir.

Zamanla değişikliğe uğradığını tespit ettiği bazı tasavvufi kavramları da örnek verir: Bunlardan biri 'insan-ı kâmil' kavramıdır. İlk edebî kaynaklarda sık sık geçen bu kavram önceleri tuttuğunu koparan, bahadır, 'el açıklığı ve yürek pekliliği' kişiliğinde toplamış insan demek iken dinî-tasavvufî etkilerle değişime uğramış; Onun ifadesiyle, "...çehresindeki bahadırılık ve yiğitlik çizgileri azar azar silinerek yerine mütevekkil, münzevî bir insanın dış âleme küskün, soluk ve silik çehresi geçmiştir."⁶⁹ Böylece sadece kendi huzur ve sükûnu içine gömülmüş bir zâhit yahut -batınleşmiş şekliyle- dünya ve ahiret umurunda olmayan, vurdumduymaz bir rindden ibaret kalmıştır.

Ülgener'in ele aldığı bir diğer kavram da ilk tarih vesikalarında sık sık geçtiğini belirttiği 'alperen' kavramıdır. İlk zamanlarda erlik ve ermişlik kavramlarının sentezini içeren ve Hz. Ali'de tecessüm ettirilen bu kelime, hamaset ve cengâverlik ruhunu temsil etmekte idi. Fakat Ülgener'e göre; "...bir taraftan hamaset ve cengâverlik ruhunun, diğer taraftan çıkırını kılıçla açmak ve korumak mevkiinde olan mezhep cereyanlarının -hususiyile Aleviliğin- güttüğü bu kıymet ihtilafı, büyük sofilerde ve koyu şeriat merkezlerinde tabiatıyla aynı kuvvetle devam etmeyecekti ve nitelik etmemiştir."⁷⁰

Bu tür değişikliklerin sadece yukarıda anlatılan konularda değil, hamaset ve kahramanlık idealinin en açık, şüphe götürmez timsallerinde bile gerçekleştiğini belirten Ülgener, 'şir' (aslan) örneğini verir, Ona göre; "...tasavvuf edebiyatı kelimeyi evirip çevirerek şirden murad şeriat ve tarikatta cehd ve kisb kılan âlimler ve pirlerdir"⁷¹ şeklinde değiştirmiştir.

66 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, s.24-25.

67 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, s. 4.

68 Sabri Ülgener, "Gösteriş Maksadıyla İstihlak Meselesi ve Türkiye'nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, C. 23, Sa. 268, İstanbul 1953, s. 160.

69 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.62.

70 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.63.

71 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.61-65.

Bunlar dışında da Ülgener, çalışmalarının muhtelif yerlerinde özellikle Di-van Edebiyatı ve Tasavvuf Edebiyatı ürünlerine, ayet ve hadislerle, atasözleri-ne, vecizelere vb. sıkça yer vermektedir.

5. Ülgener'in Çalışmalarında Konu

a. Din, İslam ve Tasavvuf

Ülgener, dini, tarih boyu aile bağlarından yakın-uzak toplum katlarına, si-yaset, sanat vb. diğer bütün toplumsal kurumlara damgasını vurmuş önemli bir kurum olarak görür. Ona göre aslında din ile sosyal-ekonomik değerler arasında bir ilişkinin varlığını değil; yokluğunu iddia etmek yanlış olur.⁷² An-cak şu da belirtilmelidir ki, din bu bağlamda merkezi bir öneme sahip ol-makla birlikte tek belirleyici faktör de değildir. Dinden başka bireyin bilerek ya da bilmeyerek tesirinde kalabileceği faktörler vardır ki bunlar, bir takım gelenekler, adetler, ahlak kaideleri, alışkanlıklar vb. olarak özetlenebilir.⁷³

Ülgener'e göre dinler, -burada sözü edilen Ülgener'in deyimiyle büyük din-lerdir- dünyaya karşı iki farklı tavır içinde bulunurlar. Birinci tavra göre dün-ya maddi varlığıyla bir bütün olarak, toptan ret ve inkâr edilmelidir. İslam'ın da içinde bulunduğu Sami dinlere göre "dünya" kelimesi kök anlamıyla "aşa-ğılık" demek olduğundan, "kurtuluş" maddi varlığın dışında ve ötesinde ka-bul edilmiş, bu dinlerin dünyaya karşı tavrı maddi olanı toptan ret ve inkar olarak belirlenmiştir. İkinci tavra göre ise, varlığın madde tarafına karşı tep-kisiz kalıp, ancak bireyin Tanrıdan uzaklaşması sonucunu doğuracak her türlü maddi ve manevi olguları reddetme esastır. Başka bir ifadeyle, maddi olan her şeye düşmanlık besleme ve reddetme yerine; asıl amaç olan Tanrı'ya ulaşmaya mani her türlü ilgiye karşı bir ret ve inkâr söz konusudur. Bu bağlamda özellikle birinci grup, aile ilişkileri, servet, para, mülkiyet, yakın ve uzak çevre, politik ve ekonomik her türlü çıkar ve ihtiraslar, özetle, Tanrı dışındaki her şey için, "masiva" tabirini kullanmaktadır.⁷⁴ Hayatın manevi tarafı bu kadar çok önem kazanınca doğal olarak maddi tarafı önem kaybe-decek, dolayısıyla ve bu uğurda harcanacak her türlü emek de çok değersiz-leşecektir. Buna bağlı olarak iktisadi faaliyet "kendini ve yakınlarını geçin-direcek kadar çalışmakla" sınırlandırılacak; bundan fazlası gereksiz, hatta zararlı görülecektir⁷⁵. Ülgener, bu tür dinî anlayışlar ya da dinler için "kon-templatif-mistik dinler" tabirini kullanmakta, bu dinlerde müminleri oluş-turan kitlenin tavan ve taban kısımları arasındaki etkileşiminin son derece az olduğunu belirtmektedir. Çalışmalarının farklı yerlerinde O, bu iki gruba özgü fikirleri benimseyen bireylere ve topluluklara işaret etmek için sırasıy-

72 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s.14.

73 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 9.

74 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 32.

75 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 72.

la “zühhd” ve “riyazet” terimlerini kullanmıştır⁷⁶. Bu terimleri insan tipolojisi içinde ayrıntılı olarak ele aldık.

Dinlerle ilgili genel açıklamalarla birlikte onun özelde İslam ve tasavvufa eğildiği malumdur. Konuyla ilgili esas çalışması ise ‘Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı’ adlı çalışmadır. Bu konuya eğilmesinin sebebini ve bir anlamda amacını şöyle açıklar; “...her şeyden önce İslam’ın ve özellikle tasavvufun iktisat ahlakı Max Weber’de hak ettiği genişliği bulmuştur denemez. Üstelik isabetli teşhislerin yanı sıra acele ve tek yanlı hükümler araştırmanın değerine yer yer gölge düşürmüştür.⁷⁷ Büyük ve heybetli gövdenin bir bakıma en zayıf tarafını burada göreceğiz. Boşluğu doldurmaya Max Weber’in ömrü yetmemiş olmalıdır. Biz bu sayfalarda o boşluğu baştan sona doldurmak gibi bir iddiayı üstlenmekten çok, güç ve karmaşık bütünün bir kaç yanına -o da her halde ilk yaklaşımın bağışlanabilir hata payı içinde- ışık tutmaya çalışacağız.”⁷⁸

Ülgener İslam’ı konu edinirken onun teorik kısmından ziyade doğrudan toplumsal hayata yansıyan, günlük yaşamda çeşitli biçimlerde inananlar tarafından tecrübe edilen, yaşanan din boyutu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁷⁹ Bu nedenle İslam özelinde tasavvuf ve tasavvufi hayat, çeşitli yönleriyle Ülgener’in çalışma alanıdır.

Ona göre tasavvufun bir tek ilkesi vardır; o da ferdin Tanrı katında nefsinin yok etmesi ve o yoklukta varlığı bulmasıdır. Bu anlamda birey, her zaman esas vatani kabul ettiği Tanrı katına ulaşmayı arzu eden, dolayısıyla da içinde bulunduğu dünyaya yabancılaşma duyan biridir. Ancak olup biten her şeyde kendi fiilini görmek ve her türlü maddî-nefsanî ilişkiler onun bu isteğinin gerçekleşmesini engeller. Toplumsal açıdan önemli olan ise bu inancın veya ön kabulün içe dönük, mistik yönünden ziyade pratiğe yansıyan kısmıdır. Bunlar bağımlılık ve teslimiyet olarak özetlenebilir. İşte bu iki özellik, bağımlılık ve teslimiyet duyguları, Tanrı ile tek varlık olarak birleşme iddiası ve gayreti içindeki mistiğin bu hedefe ulaşması için bazı yeteneklere ve özel tekniklere sahip olmasını gerektirmektedir. Bunlara sahip olan kimseler için bir sorun bulunmazken, bu tekniklere sahip olamayanlar için tek çare onlara sahip olan bir kimseye (şeyh veya pîre) teslim

76 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 95.

77 Ülgener’in “acele ve tek yanlı hükümler” olarak belirttiklerinin başında; İslam’ın gelişmemiş bir pazar anlayışına, fiyatlara müdahale edilen bir ticaret hayatına, şehirleşmemiş bir toplumsal hayata ve genel olarak kaderciliğin hakim olduğu bir anlayışa sahip olarak görülmesi gelir.. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 15, 60-65, Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 70, Yavuz, Sabri Ülgener’de “Din-İktisat Ahlakı” ilişkisi, s. 105-111.

78 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 19.

79 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 71,63 ve diğerleri.

olmaktan geçmektedir. Ülgener'e göre, işte tarikatlar bu şekilde 'şeyh' kabul edilen kimseler çevresinde oluşan insan halkalanmalarından meydana gelmiştir⁸⁰.

Ülgener, tasavvufun bu derece etkili olmasının nedenlerini bir Müslüman için şekil ve ibadet düzeyinde kalan İslam'ın, ahlak ve davranış katına yeterince nüfuz edememesinde aramaktadır. Çünkü din, Ona göre, iş hayatına yukardan soyut kurallar ile değil; aşağıdan sade, kolay anlaşılır ve sindirilebilir kıssa ve temsillerle uzanabilirdi, öyle de olmuştur.⁸¹ Ayrıca herkese kucak açmasının yanı sıra, Anadolu insanının çilesi ile hemhâl olması, Moğol istilaları sonunda oluşan kargaşa ortamında tekke ve zaviyelerin en güvenli köşeler haline gelmesi, sufilerin İslam'ı yumuşatılmış haliyle uç beyliklere kadar ulaştırmış olmaları da buna eklenebilir.⁸² Örneğin, esnaf ve zanaatkar, çeşitli baskı ve zorlamaların yanı sıra, geçim kaynaklarının da daralması ile birlikte yabancı unsurların dıştan içe esnaf saflarına sızması gibi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sızma tehlikesi karşısında varlığını korumak için dinî bir kast havası içinde birleşme ve bütünleşme ihtiyacı hissetmiştir. Böylece disiplinli çalışma ve üretmenin de önüne 'güvenlik duygusu' geçmiştir.⁸³ Dinî-mistik ifade kalıplarına sığınarak onun sağlayacağı dokunulmazlık içinde varlıklarını bir süre daha korumayı düşünmüşlerdir.⁸⁴

Tasavvufla beraber ortaya çıkan önemli etkilerden biri Ülgener'e göre içe ve derine kapanıştır. Tanrı katına ulaşmaktan ziyade sadece bızatihi huzur ve rahat olduğu için "gece Hakk'la gündüz halkla beraber olma" düşüncesi ve neticede ortaya çıkan yalın haliyle yavaşlık ve telaşsızlık.⁸⁵

Hemen hemen toplumun tamamı üzerinde önemli etkilere sahip olan tasavvuf ve tarikatlar, bunu, sade, gösterişsiz, basit ve külfetsiz kıssalarla en alt tabakalara kadar ulaşılarak başarmışlardır. Geniş bir rant tabanı üzerinde bulunan, daha çok tüketime meyilli, alt-üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş, kısaca sınıflı bir oluşum sergileyen bu toplumun hal ve tavrını, çevresine ve evrene bakış açısını, yaşama tarzını vs. yoğurup şekillendirebilecek kadar güç kazanmışlardır. Öyle ki Ülgener'e göre toplumun çeşitli kesimlerinin inanç ve davranışlarına, dünya ve gelecek tasavvu-

80 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s.75.

81 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 99.

82 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 74.

83 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 91.

84 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 92.

85 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s.108.

runa bakarak geriye doğru adım adım izlense tasavvufun kullandığı ifade ve temsillere ulaşılabacaktır.⁸⁶

Folklor, sanat ve iktisat açısından üst düzeydeki fikirleri ve inançları da basit, kolay ve sade ifade kalıpları halinde geniş halk kitlelerine, özellikle alt tabakaya yayarak, bunların günlük yaşama katılmasını sağlarken; bağımlılık, teslimiyet, yavaşlık ve ağırlık gibi değerler üreterek, sözcüğü; yarınından ve geçim kaygısından emin bir güven ve telaşsızlıkla işleri ağırdan almayı söz ve deyimlerle zihinlere yerleştirmişlerdir. Ancak bu nakil sırasında belli bir derinliğe ve anlama sahip fikirler gerçek manalarından uzaklaşmış çoğu zaman ezbere, monoton birer kalıp ve klişeler halinde sığ ve yavan bir duruma düşmüşlerdir. Bunlara ilerleyen satırlarda değineceğiz.

Tasavvuf toplumun bütün tabakalarında aynı etkiyi göstermemiştir. En çok toplumun alt kesimine yönelen tasavvuf burada bir tevekkül ve teslimiyet felsefesine kaynaklık ederek kadercı bir insan tipi oluşturmuştur. Teslimiyet, bir şeyh veya pîrin kişiliğinde ilahi-insanüstü bir iradeye değil de; onu temsil iddiasıyla ortaya çıkan dünyevi otoritenin kendisine yapılırsa Ülgener'e göre sorun teşkil eder.⁸⁷ Öncelikle bireyin sahip olduğu irade ve teşebbüs gücü bu durumdan etkilenecektir. Kendi varlığını tek renkli bir bütün içerisinde eriten birey, teşebbüs gücünü de o bütün veya onu temsil eden otorite yani şeyh veya pîr lehine asgari düzeye indirecek; zihin ve bilinç tarafında da eşyaya dıştan yaklaşmak gereksiz hatta zararlı görülürken; ona karşı içten ve derinlemesine murakabe yoluyla yaklaşmak daha uygun görülecektir.⁸⁸ Bu bağlamda öncelikle fütüvvet ahlakı ve ardından da tarikat ahlakının alt tabaka zihniyeti üzerindeki etkileri oldukça önemlidir. Şöyle ki; genel çizgileri itibariyle *pasiflik ve uysallık* telkini içeren motifler önce fütüvvet yoluyla, esnaf ruhuna işlenmiş; ardından da tarikat ahlakı, dinî müeyyideleri de arkasına alarak, konuyu daha da derinleştirmiş ve pekiştirmiştir. Netice; otoriteye kayıtsız-şartsız bağlanış ve en ufak bir tereddüt hissetmeden ona kendini terk ediş, şeklinde ortaya çıkmıştır.⁸⁹

Bir pîr veya şeyhe karşı sergilenen bu teslimiyetçi anlayış birey boyutunda böyle değişikliklere sebep olurken başka bir açıdan toplum düzeninde de bazı değişimlere sebep olmaktadır. Bunlardan en önemlisi 'din ve mâna aristokrasisidir'. Tasavvuf, Ülgener'e göre, o zamana kadar var olan, yerine göre toprak veya soy-sop kökenli ya da sadece kaba kuvvet mahsulü olan 'dünyevî aristokrasi' ya da başka bir adıyla 'beylik müessesinden' farklı olarak 'din

86 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 93-94.

87 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 99-101.

88 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 76.

89 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 101.

aristokrasisini' oluşturmuştur. Bu, aslında ilk dönemlerde İslam'ın şiddetle karşısında olduğu 'ruhbanlık' müessesesinin farklı isim ve kılık altında sunulmasından başka bir şey değildir. Çünkü her ikisi de kul ile Tanrı arasında yer alan, kitle üzerinde güç ve nüfuza sahip olmayı gerektiren oluşumlardır. Ancak Ülgener'e göre din aristokrasinin toplum üzerindeki güç ve iktidarı, dünyevî aristokrasinin sahip olduğu güç ve iktidarın kat kat üzerindedir. Üstelik bu tür bir aristokrasisi, dünyevî aristokrasi gibi bir takım şartlara; özellikle de asıl ve nesep iddiasına bağlı olmadığı için çok daha kapsayıcıdır, başka ifadeyle, neredeyse herkese kapıları açıktır.⁹⁰

Diğer taraftan tasavvuf, toplumun üst tabakasında ise kendini geçim kaygısının üstünde gören, işin külfetini de alt tabakanın sırtına yükleyen bir nüfuz ve tahakküm kesimi oluşturmuştur. Böylece feodal sistemden kaynaklanan tahakkümü desteklemiş, pekiştirmiş ve onun daha da güçlenmesini sağlamıştır.⁹¹ Ülgener, 12. ve 13. asırlardan beri tasavvufta feodal ihtirasların çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtir; onun ifadesiyle; "... "Şeyhimiz hurûc ider biz dahi beğler oluruz" diye düşünen ve avunanların, hatta umduklarını bulanların sayısı gerçekten az değildi."⁹²

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tasavvuf zamanla batını yanın ağır basmasıyla bir takım değişmelere de sebep olmuştur. Örneğin tasavvufla beraber sadece ibadet ve zikirle meşgul bir üst sınıfın oluşması, "veren el alan elden üstündür" dini düsturunda anlam kaymasına sebep olarak, bir anlamda 'alan el veren elden üstündür' şeklinde değişmesine neden olmuştur. Çünkü bu sınıfın dünyevî ihtiyaçları alttakilerin omuzlarına yüklenmiştir.⁹³ Tevekkül; gerekli tüm tedbiri aldıktan sonra gerisini Tanrı'ya bırakarak güven ve cesaretle sonucu beklemek demek iken, bu ruh daha sonra kaybolmuş ve tevekkül ataletin meşrulaştırıldığı bir kılıf haline dönüşmüştür. Bu ise tam bir teslimiyet ve telaşsızlığa sebep olmuştur.⁹⁴ İslam'ın en az bir yıl olarak göz yumduğu zaman ölçüsü tasavvufla beraber yaşanan ân'a (bugüne) daraltılmıştır. Bunun sebebi sufinin Hakk ile bir olmasını sağlayan tek yolun yaşadığı ânı zikir ve murakabe ile geçirmesi gerektiği (ibnü'l-vakt) inancıdır.⁹⁵ Ayrıca Kur'an'da zikir kavramı bulunmakla beraber günün belli saatlerine hasredilmiştir. Oysa tasavvuf bu süre sınırlamasını kaldırarak "Allah'ı çok

90 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 100.

91 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 99.

92 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 113.

93 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 102.

94 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 109.

95 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 110.

zikredin” buyruğuna göre onu geniş bir zamana teşmil etmiştir.⁹⁶ “Mahv” ve “zeval” kavramları başlangıçta kul ile Tanrı arasına giren dünya ilgisinin yok olması demek iken, sonraları kul ve Tanrı arasında bir perde görevi gördüğüne inanılan dünya malının bizzat kendisinin yok olması olarak algılanmış, tekke ve zaviyeler birer cömert ve rahat yaşama merkezleri haline dönüşmüştür. Böylece tüketim körüklenmiştir. Tüketimi körükleyen bir başka güdü de; her şeyin aslında ölümlü olduğu ve bir zaman sonra yok olacağı inancıyla bağlantılı olarak, dünya nimetlerinin de aynı şekilde tüketilip yok edilmekle görevini tamamlamış olacağına inanılmasıdır. Yine içinde yaşanılan dünyanın sonlu olduğu düşüncesi de onun, her saati ölümden sonraki hayat yolunda harcanacak bir basamak olmaktan çıkıp; didinip yıpranmadan rahatla yaşanacak bir durak olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Haliyle dünyaya bakış değişmiş; bireyin irade ve enerjisiyle işleyip şekillendireceği bir mekân olması gereken dünya, sadece nimetlerinden bol bol istifade edilecek bir “imaret” yahut “hak sofrası” olarak algılanmıştır. Ülgener, bu tabirin kendi yakıştırmaları değil tekke ve zaviye kurucularının dilinden düşürmedikleri bir deyiş olduğunu belirterek ekler; “...dünya ki, sofrası-i Hakk’tır cemi niam-ı ilahi (Tanrı nimetleri) bundadır! Sofra-i Hakk; Orta Anadolu kasaba ve şehirlerinin konak ve imaretlerinin savruk, derbeder konuklarına yabancı olmadığı gibi, vezir konaklarının hadsiz hesapsız nimetleri ile doyurulmamış okur-yazar takımına da ters düşmeyecek bir benzetiş. Ve sanırsanız hepsi de tüketim tarafının emek ve üretim önünde geldiği -tüketim toplumu- doğrulamaya yeterli.”⁹⁷

Görüldüğü gibi Ülgener’e göre tasavvuf, aynı zamanda tüketim zihniyetinin toplumda yerleşmesinde de önemli etkilere sahiptir. Ancak bu noktada tek etkenin tasavvuf olduğunu söylemek doğru olmaz. Tüketim tutkusu aslında Ortaçağın genel karakteristiğidir.⁹⁸ Dolayısıyla bu ahlakın Ülgener’e göre “...bir köşesine bakınca tasavvufi-mistik renkleri daha koyu; başka bir yandan şer’i-skolastik ifade tonu daha kuvvetli; bazen de rindlik temayülleri daha aşikâr; hulasa her cepheden görünüşü farklıdır.”⁹⁹

Ülgener dikotomik/tipolojik yaklaşımına uygun olarak tasavvufu ele alırken batını/ibahi kanat ve Melamiler olmak üzere iki boyut üzerinde durmaktadır. Buraya kadar aktardıklarımız Ülgener’in isimlendirmesiyle “batını ve ibahi”¹⁰⁰

96 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 71.

97 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 96-98.

98 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 96.

99 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 64.

100 İbahet veya İbahiyye ortak bir isim olup terim olarak “kanunların, dinî emirlerin ve ahlak kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mubah gören kimseler” diye tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Hasan Onat, “İbahiyye” *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1999, C. 19, s. 252-254.

kanadı” temsil etmektedir.¹⁰¹ Buradan sonra üzerinde duracağımız ise bu kanadın karşısında yer alan daha çok Weber’in aetik insan tipinin karakteristiğine sahip tasavvufi akımı temsil eder.

Ülgener çalışmalarında Melamilere daha az yer vermiştir. Melamilik her şeyden önce bir hayat tarzı, bir yaşama üslubu ve meşrep olarak tarif edilmektedir. Müstakil bir tasavvuf kolu olmayıp, her tasavvuf ekolünde bu fikirleri benimseyen kimselere rastlamak mümkündür.¹⁰² “Melamet,” “fütüvvetin” ideolojik boyutunu temsil etmektedir.¹⁰³

Bir Melami için çalışma ve helal kazanç ibadet derecesinde bir kutsallığa sahiptir. Ancak bunun yanı sıra ibadet ve kazanç arasında dengeli davranılması da çok önemlidir. Bu anlayışa göre birey boş durmamalı kazanç elde etmek için gerekli girişimlerde bulunmalıdır. Ancak bunların yanı sıra iyi bir kul olmayı da ihmal etmemelidir. Bu anlayışta ibadet, kazanç sağlamak için çalışma işinin tam merkezinde yer alır, her iki eylem de metot açısından aynı kurala bağlıdır; cehd ve irade her ikisinde de aynı öneme sahiptir. Kazanç hem dünyevi bir kazanım hem de uhrevi bir kazanım ve ödül olarak algılanır. Kazançsız dünyevi çalışma, karşılığında sevap olmayan bir ibadete benzetilir.¹⁰⁴

Bir Melami için günlük yaşam her gün akşama kadar halkın beğendiği işte, sabaha kadar da Hakk’ın beğendiği işte çalışmaktır.¹⁰⁵ Melamilerin tasavvur ettiği haliyle iş ve çalışma; az da olsa bir dünya ilgisine göz yummanın yanı sıra, yepyeni bir bakış açısını da beraberinde getirmektedir. Bu da söz konusu iş ve çalışmanın bir vazife bilinci ile ele alınıp neredeyse ibadet derecesine yüceltilmiş olmasıdır.¹⁰⁶

Bir Melamî kazanç sağlamak için dünyevi bir işle meşgul olmalı, işten sonra ise dinî yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirmelidir. Melamiler dünya malının kendilerinde bir ilgi ve hatta bir tutkuya dönüşmemesi için çabalarlar. Dünyayı terk etme yollarından olan çile ve zühd gibi yollara başvurmazlar, onlar için, Ülgener’in ifadesiyle, “el-Kâsibu habibullah” yani, “kazanan Allah’ın sevgili kuludur” prensibi esastır.¹⁰⁷

101 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ülgener *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 96, 102.

102 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 498.

103 Melamilik ve Fütüvvet terimleri için bakınız; Yavuz, Sabri Ülgener’de “Din-İktisat Ahlakı” ilişkisi, s. 42-44 ve 34-37.

104 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 85.

105 Ülgener, bu konuyla ilgili olarak Nur 24/37 ayetine atıf yapmaktadır. Söz konusu ayetin meali şöyledir: “Kendilerini ne ticaretin, ne de alış verişin Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan alıkoyamadığı erkekler (onlar) yüreklerin ve gözlerin ters döneceği günden korkarlar.

106 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 84.

107 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 83.

b. Ortaçağ Ahlakı / Ortaçağlaşma

Ülgener'in önemli kavramlarından biri de daha çok çözülme devri Osmanlı zihniyetine damgasını vuran ahlak anlayışını temsil eden "ortaçağ ahlakıdır". Ülgener, "ortaçağlaşma/ortaçağ ahlakı" derken ülkelere göre başı ve sonu ileriye veya geriye doğru kayabilen bir yaşam sivilini kastetmektedir. Bu anlamda her çağın bir zihniyetinden bahsedilebilir.¹⁰⁸ Ortaçağlaşmanın genel karakteristiği kısaca "durgun-âtil hayat anlayışı"dır. Bu anlayışın dışı vuran yansımaları "en yakın komşuluk ilişkilerinden ötesini kâle almamak", "bugünden ilerisini düşünmemek" ve "mutlak bir kaza ve kader inancı" olarak özetlenebilir.¹⁰⁹ Sosyal hayatta ise ilk göçebe devirlerinden kalan büyük tip aile ile feodal yaşayışın birleşmesinin bir ürünü olarak takdim edilen konak hayatı ve malikâneler, ağalık ve efendilik şuuru, büyük merkezlerin çoğunlukla ihtişam ve debdebe hevesi üzerine kurulu toplum hayatı; bol harcama ve bolluk içerisinde yaşama hevesi¹¹⁰ şeklinde tezahür etmiştir.

Diğer taraftan el işçiliği ve ziraat, vurgun mümkün olmayan, batırma ve kaybetme tehlikesinden uzak, kararlı ve sebatlı birer kazanç yolu oldukları için fazlaca övülmüş ve kabul görmüş, ticaret ise bu tür ani değişimler konusunda güvenilir olmadığı için kötülenmiştir.¹¹¹ Bu nedenle olsa gerek ortaçağ ahlakının en fazla kabul gördüğü kesim genel olarak el işçiliğiyle geçinen, zanaatı, bu topluluğa ait bir sır olarak gören küçük esnaf ve zanaatkârdır.¹¹²

Ülgener, "ortaçağ ahlakı" deyimini çalışmalarının farklı yerlerine serpiştirdiği açıklayıcı ifadelerle daha da netleştirir. Bunlar daha çok söz konusu deyim karakteristik özelliklerinin analiz edilmesi tarzındadır. Şimdi bunlara göz atarak konuyu biraz daha açalım. Ortaçağ iş ahlakı her şeyden önce "kapalıdır", yani sanat hayatı, iş ve meslek değiştirme yönünden daraltılmıştır, dolayısıyla her sanat kendi içine kapatılmıştır. Ortaçağ ahlakı bunun için zamanın esnaf örgütlenmesi olan Lonca müessesesini kullanmıştır. Lonca siyaseti iş ve zanaat kollarında rasgele yer değiştirme veya başka sanatlara el atmanın kesinlikle karşısındadır. Bunun için 'gedik' usulü geliştirilmiştir.¹¹³

İkinci olarak Ortaçağ iş ahlakı, "durgun-atıl hayat" anlayışına sahiptir. Ülgener bu deyimle, her günkü işlerin ağır ve yavaş işlenmesini anlatmak istediğini ifade eder. Çünkü el işçiliği bir taraftan mahiyeti gereği çok zaman alırken diğer taraftan da ahlak doktrinleriyle ve Lonca uygulamalarıyla sıkı kayıtlar altına alınmıştır. Ülgener'e göre Ortaçağ ahlakçısını teorik olarak

108 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 53.

109 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 69.

110 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 76.

111 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 80.

112 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.76, 91.

113 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 82-83.

böyle bir kayıtlamaya iten sebep, yerine göre dini-bedii değerlerle örülü bir hayatın huzur ve sükûnundan nasibini alamama kaygısıdır. Çünkü ona göre sükûn ve huzur ancak kazanma ve çalışmayı günün belli saatlerine hasretmekle mümkün olabilir. Dolayısıyla iş başına ne kadar geç gidilir ve oradan ne kadar erken dönülürse birey için o kadar hayırlı olacağı fikri benimsenmiştir.¹¹⁴

Üçüncü olarak Ortaçağ iş ahlakı *zaman ve kalite* arasında doğru orantılı bir ilişki kurar. Durgun-atıl hayat anlayışını güçlendiren bir başka düşünce de üretimle ilgili olarak bir eseri ya da ticarî bir malı kararlaştırılan vakitten önce talep etmenin kötülenmesidir. Bu, aynı zamanda kalite ile üretime ayrılan süre arasında doğru orantılı bir bağ kurulduğunu da göstermektedir. Ülgener'e göre halk dilinde 'iyi iş altı ayda çıkar' vecizesinde ifadesini bulan bu özellik, aynı zamanda ortaçağ esnafının iş ve hayat düsturunu da ifade etmektedir.¹¹⁵

Dördüncüsü Ortaçağ iş ahlakı *günübirlik* yaşamayı tavsiye eder. Kısaca *bugünü yaşamak* tabiriyle özetlenebilecek olan bu anlayışın Ülgener'e göre sebepleri şunlardır; "Henüz uzak bir istikbale devredilebilecek kadar çeşitlenmemiş olan ihtiyaçlar, yine uzak bir istikbalin şanslarına adım uyduramayacak kadar basit istihlal tekniği ve nihayet uzun vadeli hesapları daima boşa çıkaran emniyetsizlik"¹¹⁶. Bunun için insanlara başta ibadetler olmak üzere, asıl lüzumlu olan şeylerden ve faydalı meşguliyetlerden uzak kalmanın yolu olarak, sadece içinde yaşanılan anın ihtiyaçlarını karşılayacak kadar iktisadi faaliyette bulunmak gösterilmiştir. Bundan fazlası hoş karşılanmamıştır, daima ertesi günleri düşünmekle zaman harcamak bu lüzumlu addedilen meşguliyetlerin hakkını çalmak olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁷

Bu düşünceyi daha sonra farklı bir yolla Lonca teşkilatı uygulamaya koymuş ve gerekçe olarak da "esnafı mutat iş saatlerinden fazla çalışıp komşusunun kısmetine mani olmak gibi zararlı bir rekabetten uzak tutmak" olarak açıklamıştır.¹¹⁸

Beşincisi Ortaçağ iş ahlakı *üreten ve ürün arasında organik bir bağ* kurar. Bu devrin üretim anlayışında üreticinin çevreye ve eşyaya bakış açısı ile ilgili olarak, sayı ve miktardan çok vasıf ve kalite yönünün öne çıktığını görüyoruz. Esasen eşyaya kendine has bir renk, -Ülgener'in ifadesiyle- "kendi zevkine uygun bir çeşni" ve özellikle de kendi ustalığını yansıtacak bir hüner katmak düşüncesi baş kaygıdır.¹¹⁹

114 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 81-82.

115 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 86-87.

116 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 68.

117 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 68.

118 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 82.

119 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 202.

Altıncısı Ortaçağ iş ahlakı *mal ve servete bir statü aracı* olarak bakar. Mal ve para özellikle gösteriş, asalet temini ve vasıtası olduğu oranda değerlidir. Zira Ülgener'göre; "...bir zarureti karşılamak için değil de, sade kâr temini için sarf edilen gayretler hiçbir zaman asil ve necip sayılmazdı."¹²⁰

Yedincisi Ortaçağ iş ahlakı kendine has bir *zengin tipi* oluşturmuştur. Bu zengin tipinde devrin genel karakteristik özellikleri olan, feodal bir zihniyet, konak hayatı, evlat çokluğu, görünüş ve gösteriş merakı... gibi niteliklerin hakim olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu çağın zengini, toprağa son derece fazla ehemmiyet vermektedir. Toprağa verdiği bu önem onun hem servetini kazandığı yerin hem de sakladığı yerin toprak olmasından kaynaklanmaktadır. Ülgener, bu özelliğini kısaca "zihniyeti toprağa dayalı, maddesi toprak altına gömülü..." sözleriyle açıklar.¹²¹

Sekizincisi Ortaçağ iş ahlakı kendine has bir *tüketim anlayışı* geliştirmiştir. Bu anlayışa baktığımızda; hayatı hoşça geçirmek için kazanılan mal veya paranın birden tüketilmeyip, zevk ve huzur içinde azar azar harcanmasının istendiğini görüyoruz. Aynı zamanda bu ilke ortaçağ ahlakçısının bir başka prensibini; *hoşluk ve rahatlığı* da yansıtmaktadır. Ülgener, Ortaçağ ahlakçısının sahip olduğu diğer özelliği de "*hasislik*" olarak tespit etmiştir. Ülgener'e göre sebepler burada da aynıdır; "...servetin muntazam fasıllarla yenilenmeyip bir defaya mahsus kazançlardan ibaret kalması ve yine bir defada harcanıp tüketilmesi, "istihlakin gerçek manasıyla helak etme" olduğunu anlayan, bir kere elden gideninin bir daha yerine konulamayacağını bilen bir insan için elini sıkı tutmaktan başka yapacak ne kalırdı? Netice, ilk görünüşü ile şaşırtıcıdır. Bir yanda şahsi keyf ve huzuru için alabildiğine harcaııp savurmaya karşı, diğer yanda kendinin ve yakınlarının menfaat çerçevesini aşan hususlarda mümkün olduğu kadar tutumlu ve eli sıkı davranmak"...¹²²

Ayrıca Ona göre Osmanlı toplumunda esnaf ve tüccar veya bunların bağlı oldukları kuruluşların başka bir ifadeyle, her sanatın ve mesleğin kendine özgü bir takım örf ve adetleri, törenleri, ortak davranış ve yaşayış formları olduğu düşünülürse, doğal olarak bireyin üst kademelere yükselmesi için söz konusu kurallara harfiyen uyması gerekmektedir. İşte uzun asırların yığıp biriktirdiği bu kurallar, usul ve kaideler, dinî-mistik kuvvetlerden aldıkları telkin gücüyle etkilerini bir kat daha artırmaktadırlar.¹²³

c. Zihniyet, İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlakı

Ülgener'in çalışmaları "zihniyet" kavramı üzerinde yoğunlaşır. Son çalışmalarından birinin sunuş bölümünde zihniyet için "bizim eski ve emektar

120 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 54-55.

121 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 183.

122 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 184.

123 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 87.

konu” diye söz etmiştir¹²⁴ Zihniyet Ona göre, sosyal davranışın içsel güdü-südüdür. Genelde hepsi belli bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen, içerde kalmamış, dışa yansıma imkânı bulmuş yani objektifleşmiş değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamıdır. Böylece Ülgener, sosyal davranış ile zihniyet arasında bir tür neden-sonuç ilişkisi kurar.¹²⁵ Dolayısıyla dünyaya, eşyaya, çalışmaya, geleceğe, yabancıya, servete vs. bakış açımızı belirleyen değerler ve tercihlerden oluşan bu karmaşık yapı, “telkin yoluyla” bireyleri belirli bir yönde inanmaya, düşünmeye ve daha da önemlisi davranmaya itmelidir. Her dönemin zihniyeti, kendini uygun araçlarla dışa vurur. Söz-gelimi bir zaman “vakit nakittir” iken başka bir zamanda “acele işe şeytan karışır.” denir. Bunlar farklı ekonomik davranış modellerine de işaret eden motiflerdir.¹²⁶

İnsanların yaşamlarını sürdürdükleri, dinsel değerler ve kurallarla sıkı sıkıya örülü bir sosyal dokuda, dinsel motiflerin doğrudan ya da dolaylı olarak bireylerin günlük yaşamlarını ve davranışlarını belirleyen önemli birer faktör olacağı kabul edilmelidir. Bu bağlamda zihniyet kavramı, her ne kadar manevî değerlere yönelik yoğun bir gönderme yapıyor ise de, sadece dine ya da ahlâka da indirgenemez. Bunların yanında çevresel, coğrafî, tarihî ve ekonomik... etkenlerin de, zihniyet dünyasının oluşumunda önemli rolü vardır.¹²⁷

Ülgener zihniyet çözümlemelerini “iktisat zihniyeti” ve “iktisat ahlakı” ayırımı yaparak daha da netleştirir. İktisat ahlakı daha ziyade bireyin günlük toplumsal yaşantısıyla ilgili olarak pratik değerlendirme ve tercih ölçülerine yönelik bir takım telkin ve motiflerin toplamıdır. Bu telkin ve motifler bireyin, ihtiyaçlarını tatmin yolunda madde, zaman ve çevre ile ilişkilerinde ortaya çıkar. Bireyin madde, çevre ve zamana karşı mesafe alışının ölçüsünü ve sınırlarını düzenleyici normatif kurallar bütünüdür. Bu anlamda iktisat ahlakı Ülgener’in deyimiyle “içten doğru bir hesaplama”dır. O “iktisat ahlakını” açıklarken; “İktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine -doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin, söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür...”¹²⁸ der.

Dolayısıyla iktisat ahlakı, ne hukuk ve şeriat kurallarıyla dıştan çerçevlendirilmiş kitabi kaideler; ne de muamelat gibi insanlar arası ilişkileri düzenleyen konularda din ulemasının farklı görüş ve içtihatlarını içeren bir kavramdır. Dinî emir ve yasaklar türlü motivasyonlarla bireyin iç dünyasına yönelik birer telkin halini aldıkları andan itibaren ahlaki bir renge bürünmüş

124 Bakınız: Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmeler*, s. 1983.

125 Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmeler*, s. 15-28.

126 Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmeler*, s. 22-28

127 Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözüm Devri*, s. 14.

128 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlakı*, s. 23.

sayılırlar. Ülgener'in ifadesiyle; "faiz yasağı ve zekât, dosdoğru iktisadi-mali konu ile ilgili görünseler de, kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip dinin tartışma kabul etmez yasak ve farızaları düzeyinde kaldığı sürece din ve şeriat kuralları arasında yer alır. Üzerlerinde ileri-geri bir pazarlığa yer yoktur; izin verilmez. Tıpkı beş vakit ibadeti Tanrı buyruğu olarak sorgusuz sualsiz yerine getirmek gibi bunların da gözü kapalı icrası istenir. Ancak ne zaman bu istekler salt birer norm olmanın yanı sıra, onları benimseyenlerin zihinlerine etki eden birer telkin halini alırlarsa işte o zaman ahlaki birer mahiyet kazanmış olurlar.¹²⁹ Özetle iktisat ahlaki uyulması istenen veya uyulması gereken normların toplamını ifade etmektedir.

İktisat zihniyeti ise kişinin gerçek davranışında sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Başka ifadeyle, bireyin gerçek davranışında devam ettirdiği değer ve inançlardır. Bu değer ve inançlar içe dönük bir ideal ve özleyiş olarak kalmamış, aksine dışa dönük bir yaşam tarzı ve davranış biçimine dönüşmüş, elle tutulur gözle görülür somut birer gerçeklik kazanmıştır.¹³⁰

Ülgener, iktisat zihniyeti kavramını en geniş şekliyle "Zihniyet Aydınlar ve İzmeler" adlı eserinde şöyle açıklar: "İktisat süje ve süjelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!" Görüldüğü gibi iktisat zihniyeti yalnız içe dönük bir his ve duygu âleminden ibaret değildir. Bu iç örgüdeki bütün motif ve değerlerin aynı zamanda dış dünyada gerçek bir yapıya, bir davranışa yansımaları şarttır.¹³¹

Ülgener iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti tahlilleri için sık sık Füvvetnamelere¹³², diğer ahlak eserlerine Divan Şiirine, halk arasında yaygın vecize ve deyişlere gönderme yapar. Bu eserlerin ihtiva ettiği kanaat, itidal, tevekkül... gibi esaslara dikkat çeker. Ona göre bu eserlerde anlatıldığı şekliyle kanaat, itidal ve tevekkül kavramları iktisat ahlakını verirken, bu esasların hali hazırda sosyal hayatta yaşanması ise iktisat zihniyetini yansıtmaktadır.¹³³

Bir cümleyle özetlemek gerekirse İktisat ahlakı Ülgener'in ifadesiyle "içten doğru bir hesaplaşma" iken; iktisat zihniyeti ise "içten doğru bir tavır alıştır".

129 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 24-25.

130 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 21.

131 Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmeler*, s. 19-20.

132 Bazı Fütüvvetnameler; es-Sülemî; Kitabu'l Fütüvve, İbnu'l Mi'mar(Ö. 646/1248); Kitabu'l Fütüvve, el-Hartabirtî(13 Yy.); Tuhfetu'l-Vesâyâ, Yahyâ İbn Halil Çoban; Fütüvvetnâme, Nasîrî; Fütüvvetname, er-Radavî; Fütüvvetnânme-i Kebîr.

133 Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, s. 21.

Sonuç

Ülgener'in çalışmalarının din sosyolojisi konularına yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Dinin ve dolayısıyla toplumda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan dinselliğin diğer toplumsal kurumlarla olan etkileşimi çerçevesinde din-ekonomi ilişkisine yönelmiştir. Bu çerçevede çalışmalarının önemli bir kısmını İslam ve onun çözülme devri Osmanlı toplumunda ortaya çıkardığı dinselliğin önemli görünüşlerinden olan tasavvuf ile ekonomik davranışlar arasındaki ilişki meydana getirir.

Ekonomik davranışları daha geniş ve kapsayıcı bir yapının, "zihniyetin", ürünü olarak ele alan Ülgener, her ne kadar adetler, gelenekler, ahlaki ilkeler, alışkanlıklar gibi bir takım başka faktörleri görmezden gelmese de bu kapsayıcı yapının oluşum ve şekillenmesinde başat etkiyi yine dinselliğe verir.

Ülgener'in böyle bir konuyu seçmesinin 19.yüzyıl düşünürlerinin şekillendirdiği Batı tipi modernleşme kuramı ve aynı yüzyılın son çeyreğinde İslâm dünyasını meşgul etmeye başlayan mani-i terakki tartışmalarıyla yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Oryantalist çalışma ve yaklaşımların ziyadesiyle şekillendirdiği mani-i terakki tartışmasının öncülerinden biri de ilerlemenin önündeki en önemli engelin dinsellik olduğudur. Ülgener, önemli çalışmalarından birinde, İslam ve tasavvuf ile iktisat ahlakı arasındaki ilişkiyi bu bağlamda ele alan Max Weber'de konunun hak ettiği yeri bulmadığından söz ederek tespitlerinin "acele ve tek yanlı hükümler" içerdiğini belirtmekte, kendisinin bu çerçevede konuyu ele alacağını açıklamaktadır. Böylece Ülgener, bir anlamda Weber gibi, 19.yüzyıl pozitif sosyal bilimlerine hâkim olan, içeriğini kapitalist gelişmeye ulaşmış Batı toplumlarının şekillendirdiği "modernleşme" ile çözülme devri Osmanlı toplumunun uyumsuzluğunu zaten kabul etmiş görünmekte; konunun Weber tarafından ele alınış şekline itiraz etmektedir. Bu bağlamda teorik İslam'ı temsil eden ayet ve hadislere zaman zaman göndermeler yapsa da daha ziyade "yaşanan din"e, başka ifadeyle, teorik ilkelerin basit ifade kalıplarına dönüştürülüp halka sunulduğu, geniş halk tabakalarına yayılmış tasavvufa yönelir.

Yöntem bakımından ise Ülgener'in Alman sosyal bilimler geleneği içinde şekillenen, anlayıcı-yorumlayıcı yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ülgener daha çok Diltey, Sombart ve Weber çizgisini izlemiş, en fazla Weber'den etkilenmekle birlikte onunla sınırlı kalmamıştır. İnsani eylemlerin pozitivist metotlar kullanılarak tam belirgin sınırlarla açıklanamayacağı ya da yeterli analizinin yapılamayacağını tespit ederek çalışmalarında özellikle zihniyet çözümlenmeleri çerçevesinde insan davranışının arka planında yer alan, onun anlam dünyasını şekillendiren faktörlere dikkat çekmiş, davranışın anlaşılması ve açıklanmasında anlam dünyasının önemine vurgu yaparak çözümlenmelerini bu bağlamda yapmıştır.

Ülgener'in çalışmalarında sıklıkla tipolojik/dikotomik analiz biçimine başvurduğu da görülmektedir. Bunlardan en belirginini insan tipolojisidir. Onun insan tipolojisi, mistik/zühdi insan tipi ve asetik/riyazi insan tipi olmak üzere iki ideal tipten meydana gelir. Bu ayrım Ülgener'in dinler için ortaya koyduğu ikili ayrıma da kaynaklık etmektedir. Öyle ki, dinleri de mistik dinler ve asetik dinler olmak üzere iki ayrı ideal tip bağlamında analiz eder. Diğer taraftan tasavvufla ilgili olarak Onun batını/ibahi tasavvuf ve Melamilik olmak üzere iki farklı ideal tip üzerinden tahliller yaptığı görülmektedir. Tavan ve taban olmak üzere iki farklı toplumsal tabakadan ve bunlar arasındaki etkileşimden bahseder. Aynı şekilde iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti ayrımı ile ortaçağ ahlakı ve karşısında anlayış Onun çalışmalarında rastladığımız en belirgin tipolojilerdir. Bunlar dışında da çözümlerinin pek çoğunda ikili/tipolojik yaklaşımın izlerini sürmek mümkündür.

Sonuç olarak Sabri Fehmi Ülgener'in, ele aldığı konu ve yöntemi itibariyle Türk sosyolojisi ve din sosyolojisine önemli katkılar sağladığı görülmektedir.

Kaynakça

- AKARSU, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994.
- ARON, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, İstanbul, 1994.
- AYDIN, Uğur, "XIX. Yüz Yıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener", *Toplum ve Bilim*, Sa. 23, İstanbul 1983, s. 127-132.
- BELLAH, Robert N. *Tokuğawa Religion The Cultural Roots of Modern Japan*, New York and London, 1985.
- CEBECİOĞLU, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.
- DURAN, Bünyamin. *İslam Toplularında Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler*, İstanbul 1994.
- ERTÜZÜN, Tevfik. "Prof. Ülgener'in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 43, Sa. 1-4, İstanbul 1987, s. 13-25.
- FREUND, J. "Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi", T. Bottomore ve R. Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi I*, Hazırlayan Mete Tunçay ve Aydın Uğur, İstanbul 2006.
- FREYER, Hans. *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, Çev. Tahir Çağatay, Ankara 1968.
- HEGEL, G.W. F. *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev.: Cenap Karakaya, İstanbul 1991.
- KESSLER, G. "İçtimaiyata Başlangıç", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.1, Sa. 2, İstanbul 1940.
- KOÇDEMİR, Kadir. "İlmiyle Âlim İrfanyla Arif Ülgener", *Türkiye Günlüğü*, Sa. 51, Ankara 1998, s. 107-116.
- KOŞTAŞ, Münir. "19. Yüzyıl İdealist Felsefe Akımı ve Weberci Görüş", *Felsefe Dünyası*, Sa. 11, Ankara 1994, s. 31-36.
- NEF, Jonh. *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev.: Erol Güngör, İstanbul, 1980.
- ONAT, Hasan. "İbahiye" İslam Ansiklopedisi, C. 19, Ankara 1999.
- SAYAR, A. Güner. "İsmâil Necâti Efendi" İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 23.
- SAYAR, Ahmet Güner. *Bir İktisatçı'nın Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul, 1998.
- TUNA, Orhan, "Sabri Ülgener ve İki Eseri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan, C. 43, Sa. 1-2., İstanbul 1987, s. 3-12.
- TURNER, Bryan S. *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay,, Ankara, 1997.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. *Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, İstanbul, 1985.
- İşçi Kültürünün Yükselişi*, İstanbul, 1998.
- UYANIK, Zeki- AKKAŞ, İbrahim. "Kenarda" Kalmış "Merkezi" Bir Düşünür Portresi: Sabri Ülgener", *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sa. 3, Ardahan 2016, s. 49-59.
- ÜLGENER, Sabri "İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *İ İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, Sa. 1-2, İstanbul 1941-1942, s. 95-115.
- "Gösteriş Maksudıyla İstihlak Meselesi ve Türkiye'nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, C. 23, Sa. 268, İstanbul 1953, s. 160-163.
- "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, Sa. 3-4, İstanbul, 1940, s. 351-380.
- Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din-İslâm Tasavvuf ve Çözümle Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, 1981.
- WEBER, Max. *Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev., Zeynep Gürata, Ankara 1999.
- YAVUZ, Sefer. "Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun İle Farabi'nin Toplum Görüşleri Üzerine, *Dini Araştırmalar*, C. 17, Sa.44, Ankara 2014, s 95-120.

Sabri Ülgener'de "Din-İktsat Ahlakı" İlişkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2002.

YILDIRIM, Ergün. "Serbest Piyasa Ahi Evranları: Anadolu'da Yükselen Yeni Kalkınma Ahlakı", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, Sa. 16, İstanbul 2008, s. 131-141.

ZORLU, Abdülkadir. "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak", *Muhafazakâr Düşünce*, C. 3, Sa. 9-10, Ankara 2006, s. 181-202.